

Vəliyeva Yamən Əziz qızı, Əhmədova Elnarə Əhməd qızı, Kazımova Kamilə Qinyaz qızı⁶⁸
ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜ TƏLİM TƏLƏBƏLƏRİN İDRAK FƏALLIĞINA TƏSİR
GÖSTƏRƏN ƏSAS AMİL KİMİ

İdrak fəallığı mürəkkəb psixoloji prosesdir. İdrak fəallığı sayəsində şəxsiyyət uğurlar əldə edir, özünün imkanlarını, cəmiyyətdəki yerini müəyyənləşdirir. Əgər tələbənin idrak fəallığı sayəsində əldə etdiyi nəticələr onun sosial inkişafına zəmin yaratmırsa, onun daxili imkanlarına inamı artmır, əksinə özünəinamsızlıq yaradır. Bu halda həm valideynlər, həm də müəllimlər müxtəlif xarakterli və ciddi çətinliklərlə üz-üzə qalırlar.

Müasir şəraitdə şəxsiyyətin ümumi fəallıq səviyyəsinin artırılması cəmiyyətin sürətli inkişafı fonunda günün başlıca tələblərindən birinə çevrilmişdir. Fəallıq səviyyəsinin artırılmasında bir sıra amillərlə yanaşı idrak fəallığı da mühüm yer tutur. İdrak fəallığının artırılması şəxsiyyətin standart olmayan situasiyalarda qarşıya çıxan maneələrin intensiv aradan qaldırılmasında, insanın gerçəkliyi və özünü, situasiyanı hərtərəfli dərk etməsində, müxtəlif vərdişlərin formalaşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı özündə intensiv diqqət, hərəkətə hazırlığı, həvəskarlığı, dərk etmə marağının və s.kimi elementləri də ehtiva edir ki, bu da tələbələrdə bu prosesin istiqamətləndirilməsini, onların gələcək həyat perspektivlərinə adekvat dərk etməsinə, həyat yolunun müəyyənləşdirməsinə zəmin formalaşdırır.

Bu gün ali məktəb qarşısında özünügerçəkləşdirən və inkişaf edən şəxsiyyət formalaşdırmaq, eləcə də təhsil prosesində spontan inkişaf, özünüdərk etmə, yalnız stereotiplərlə deyil situasiyaya görə öz hərəkətlərini qurmaq, dəyişən şəraitə uyğunlaşmaq və s. kimi vəzifələr cəmiyyətin başlıca tələblərindən birinə çevrilmişdir.

Təhsil cəmiyyətin bir hissəsidir. Cəmiyyətdə baş verənlər özünü ilk növbədə təhsildə göstərir. Bu baxımdan, ali məktəbdə hələ ilk günlərdən başlayaraq tələbənin qarşısına bilavasitə olanların təcrübəsi, idrak qabiliyyətləri ilə üzlaşmayan, problem situasiyaların həlli üçün maksimal səfərbərlik tələb edən müxtəlif və mürəkkəb tələblər qoyulur. Nəticədə idrak fəallığının düzgün tənzimlənməməsi səbəbindən tələbənin dərk etməsində çətinliklər yaranır. Bu çətinlik onun gələcək təhsil müvəffəqiyyətində, şəxsiyyətin potensial imkanlarının reallaşmasında da özünü göstərə bilər.

Tələbələrdə idrak fəallığının düzgün istiqamətləndirilməsi, fəaliyyətdə uğurlu nəticələrin əldə edilməsi şəxsiyyət böhranını zəiflədir, özünümüəyyənləşdirmədə, özünü dentifikasiyada və özünüdərk etmədə dinamik inkişaf baş verir. Problemin aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri də tədris prosesində informasiya yükünün artması ilə bağlı olaraq fəaliyyətin bütün növlərində köklü dəyişmələrin aparılması zərurətindən irəli gəlir. Bunlardan ən vacibi (dərk etmə) idrak fəallığıdır. İdrak fəallığı tələbələri konstruktiv qaydada hərəkət etmək, həyat strategiyasını dərk etmə fəallığına uyğun olaraq müəyyənləşdirmək, davranış taktikası seçmək, müəllimlərlə, qrup yoldaşları ilə bərabər hüquqlu qarşılıqlı münasibətlərə girərək əməkdaşlıq təşəbbüsü əldə etmək, bu yolla demokratikləşən və humanistləşən təhsilin subyektinə çevrilmək imkanı verir. Bu imkana sahib olmaq üçün tələbələri idrak fəallığına istiqamətləndirmək lazım gəlir. Mövcud şəraitdə onların idrak fəallığının xüsusiyyətlərini və inkişaf imkanlarını öyrənmədən bu işi həyata keçirmək çətindir.

Şəxsiyyət, onun motivasiyası və idrak fəallığının qarşılıqlı əlaqəsi psixologiyada geniş öyrənilmiş məsələlərdəndir. Bu problemin tədqiqində şəxsiyyətin motivləşmiş fəaliyyətinin yüksək forması kimi onun idrak (dərk etmə) fəallığı əsas götürülür. Tələbələrin idrak fəaliyyətinin motivasiyası problemi də psixologiyada əhatəli öyrənilmiş məsələlərdəndir.

Psixoloji ədəbiyyatlarda şəxsiyyətin motivasiya sahəsinin formalaşması onun subyektiv fəallığının əsas şərti kimi göstərilir. Bu sahədə bizə A.Maslounun nəzəriyyələri tanışdır. Məlum olduğu kimi, A.Maslounun nəzəriyyəsinə görə, şəxsiyyətin motivasiya sahəsinin ıerarxik quruluşunda özünüaktuallaşdırma xüsusi yer ayrılır. Bildirilir ki, özünüaktuallaşdırma, şəxsiyyətin idrak fəallığı olmadan baş verə bilməz. Bir çox insanlar, sadəcə olaraq, özünüaktuallaşdırmanın əhəmiyyətini başa düşmür, onun mövcudluğundan xəbərsiz yaşayırlar, öz potensialını görərək onu reallaşdırma bilmirlər. Bunun əvəzində onlar öz qabiliyyətlərinə şübhə etməyə, hətta, qorxmağa meyilli olurlar. Bununla da özünüaktuallaşdırma şansını zəiflətməmiş olurlar.

Tələbələrin idrak fəallığının motivasiyasının inkişafı tələbələrdə təkəkkürün imkanları ilə izah edilir. Əgər tələbələrdə təkəkkür imkanları genişdirsə, onlarda özünüfəallaşdırma motivasiyası dinamik qaydada inkişaf edir. Burada idrak motivasiyasının inkişafına təsir göstərən digər mühüm amil tələbənin təhsil aldığı ali məktəbin, o cümlədən ailənin təhsilə olan münasibətidir. Təhsilə olan münasibət son nəticədə özünü təhsil mühitində göstərir. Tələbələrin idrak motivləri onların emosionallığından asılı olaraq həm fakültələr üzrə, həm də ayrı-ayrı tələbələrdə dəyişir. Bu dəyişmə daha çox onların insanlarla, daha çox həmyaşıdlarla qarşılıqlı münasibətləri ilə bağlı olur. Bu amillər bir-birini tamamladıqda tələbələrin idrak motivasiyası onların şəxsiyyəti ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edəcəkdir.

Tələbələrin idrak fəaliyyəti onların iştirakçısı olduqları tədris prosesində qurulur. Tədris prosesində tələbələrin fəallığı onların fənnə, müəllimə, bütövlükdə təlim situasiyasına marağı ilə şərtlənir. Təlim maraqları son nəticədə özünü idrak motivasiyasında və idrak maraqlarında göstərir.

Tələbələrin özünüdərk etməsi və idrak fəallığı arasındakı əlaqə ondan ibarətdir ki, onlar özləri üçün özünəməxsus tərdə dünyanı qavramanın vahid xəritəsini hazırlamağa çalışırlar. Bu xəritədə bütün imkan, qabiliyyət, maraq, motiv, dəyər, qiymətləndirmə və münasibətlər sintez olunur. Özünüeyniləşməyə nail olmağı bacarmamaq eyniləşmə böhranına və ya rol qarışıqlığına gətirib çıxır. Belə hallarda tələbələr təhsili davam etdirmək istəmir, müvafiq fənlərə maraq göstərmir, özlərini peşə seçiminə hazırlamırlar.

Bu, özünü idrak fəaliyyəti sahəsində ki bacarıqsızlıqda aydın göstərir. İdrak fəallığı zəif olan tələbələrdə, eyni zamanda özlərinin faydasızlığı, məqsədsizliyi, gərəksizliyi, mənasızlığı kimi hisslər yaranır. Özlərini həmyaşıdlardan və yaşlılardan təcrid etməyə çalışır, ruhdan düşür, mümkün qədər gec böyüməyi arzulayırlar. Eyniləşmə bəhrasında başqalarının onlarda görmək istədikləri sosial rollara qarşı düşmənçiliklə yanaşır, özünüqiymətləndirmə və sosial qiymətləndirmələr arasında ziddiyyətlər əmələ gəlir. Bütün bunlar, təbii olaraq idrak motivasiyasının inkişafına mane olur, idrak maraqları lazım olan istiqamətdə inkişaf etmir.

⁶⁸ 1. psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos.ə.,2. psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos.3. psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, b/m

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT.

Tələbələrin özünüdərk etməsi onların idrak fəallığından nə qədər asılıdırsa, idrak fəallığının özü də təfəkkürün, eləcə də şəxsiyyətin müstəqillik xüsusiyyətindən bir o qədər asılıdır. Ə.S.Bayramov şəxsiyyətin müstəqillik xüsusiyyətini belə izah edir: "Müstəqillik məfhumu çox geniş olub, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edir...Müstəqillik, hər şeydən əvvəl, idrak fəaliyyəti sahəsində təzahür edir. Buraya insanın öz fikir və düşüncəsində başqalarını kor-koranə təqlid etməməsi, bu və ya digər məsələyə dair öz rəyini bildirməsi və s. daxildir...ümumiyyətlə, müstəqillik həm insanın təfəkkürü və iradəsi, həm də hərəkət və rəftarları sahəsində özünü bürüzə verə bilər. Lakin bu sahələrdə təzahür edən müstəqillik bir-birindən ayrı, təcrid edilmiş şəkildə olmayıb, bir-biri ilə sıx və qarşılıqlı surətdə əlaqədardır" (1.s. 89).

Ə.S.Bayramov bildirir ki, təfəkkür müstəqilliyinin təşəkkülünü kortəbii surətdə, özbaşına cərəyan edən proses hesab etmək olmaz. Buna bir sıra daxili və xarici amillər təsir göstərir. Təfəkkürün müstəqilliyi onun ən mühüm keyfiyyətlərindəndir və o, başlıca olaraq insanın:

- a) başqasının köməyi olmadan qarşıya məqsəd, sual, problem, məsələ qoymasında;
- b) qarşıdakı məqsədə çatmaq, suala cavab vermək, məsələ və ya problemi həll etmək üçün, kənar göstəriş olmadan, vasitə, cavab, yol tapmasında və müəyyən nəticəyə gəlməsində;
- c) bu və ya cisim və hadisəni törədən səbəblər haqqında müəyyən hökmlər, mülahizələr yürütməsində ifadə olunur (1.s. 91).

Tələbələr hər hansı səbəbdən deyil, yönəldikləri sahə üzrə elmi biliklərin mahiyyətini başa düşdüklerini, onun mövzusunun dərk etdiklərini, insan həyatındakı rolunu şüurlu şəkildə anlayaraq həmin məsələləri öyrənmək məqsədilə idrak fəallığı göstərir.

Tələbələr yönəldikləri idrak fəaliyyəti onun öləri maraqları ilə deyil özünüdərk etmə tələbatı və bu tələbatdan yaranan dərk etmə maraqları ilə bağlı olduqda idrak fəallığının nəticələri daha məhsuldar olur.

Tələbələrin idealları onların yaşadıkları mühitin dəyərləri və idealları ilə bağlı olduğundan idrak fəallığı da bu baxımdan mühit amilindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olur. Onlar hansı sahədə idrak fəallığı göstərməyin daha əhəmiyyətli, cəmiyyət üçün gərəkli olduğunu müstəqil olaraq müəyyən edə bilmirlər. Nəticədə öz şəxsiyyətini təsdiq etmək üçün lazım olmayan sahələrə də istiqamətlənə bilərlər.

Yaradıcı fəaliyyətə başlayan hər bir insanda nəyi axtarması haqqında ideya olur. Ancaq bu ideya onun üçün hələ qaranlıq, qarmaqarışq təsəvvürlər yığını kimidir. Yaradıcılıq prosesində bu təsəvvürlər aydınlaşır, əsas ideya tapılır və kəşf edilir. Bu zərurətdən irəli gələn və yaradıcılığın bütün sahələri üçün səciyyəvi olan bir qanun var: şüur və şüuraltı sahə ilə daha yaxşı əlaqə yarada bilən, hər iki sahənin yaradıcılıq potensialından yararlanan, özü üçün anlaşılıqlı olan yeni ideyaları başqaları üçün anlaşılıqlı, izaholunan, aydın və material baxımdan dərk olunan tərzdə təqdim edə bilən insan yaradıcı insandır.

Tələbə yaradıcı bir şəxsiyyət olmalıdır. Müasir həyatın sosial-iqtisadi şəraitində dəyişiklik, hər bir insanın intellektual qabiliyyətlərini, qeyri-standart düşüncəni, nəzəri məlumatı fəallaşdırmağı tələb edir. Bu məzmununda, tələbələrdə idrak fəaliyyətinin əhəmiyyəti artır, yaradıcı potensialın dərinləşməsi fərdin maraqlarının genişlənməsinə kömək edir və lazımi biliklərə sahib olmaq istəyi inkişaf prosesinin hər bir dövründə ən mühüm fəaliyyət prosesində yaranır.

Dərslərdə tələbələr intellektual və idrak fəaliyyətlərinin aktivləşdirilməsi icazə verən formaların və tədris üsullarının istifadəsi, ali təhsil müəssisələrində idrak maraqlarının formalaşmasına yardım edir və tədris prosesində tələbələrin inkişafı və təlimini dəstəkləyən bir sıra vəzifələri yerinə yetirir. Bu formalar və üsullar gələcək mütəxəssislərin professional təhsili şəraitində yüksək təhsil keyfiyyətini əldə etməyə kömək edir.

Tələbələrin idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsində müəllimin tədris materialının təqdimatında məntiqi və tutarlılığını dərk etməyə təşviq etmək bacarığı mühüm rol oynayır və onun əsas və ən əhəmiyyətli müddəalarını müəyyənləşdirir.

Tələbə tədrisinin aktivləşdirilməsi müəllim tərəfindən fəaliyyətin intensivləşdirilməsi olaraq deyil, tələbələrin təhsil və yetişdirmə hədəflərinə çatmaq üçün tələbələrin intellektual, əxlaqi və iradəli və fiziki gücləri xüsusi vasitələrlə səfərbərlik olaraq düşünülə bilər.

Müəllimin vəzifəsi tələbələrin fəaliyyətlərini idarə etmək vəzifələrini seçməkdir. Tələbələrin fəaliyyəti yeni məlumatlar üçün müstəqil tədqiqatdır. Tədqiqatın idarə edilməsində müəllimin ilkin təliminin vacibliyini vurğulamaq lazımdır, çünki təhsilin inkişafı şəraitində böyük və faydasız bir vaxt sərf edilə bilər, bilikdə bir qarışıqlıq, tədqiqatda olan problemə maraq itkisi və onların imkanlarına inamın zəifləməsi yaranabilir.

Tələbənin idrak fəallığı onların - yeni bilik bacarıq və vərdislərə yiyələnmək, yeni informasiyalar almaqla özü və yaşadığı mühit haqqındakı təsəvvürlərini genişləndirmək, üzvü olduğu sosial qrupda öz yerini müəyyənləşdirməyə yönəlmiş şüurlu, məqsədyönlü, əqli, fiziki və sosial fəallıqla şərtlənən fəaliyyətidir.

Burada "idrak fəallığı" anlayışının quruluşuna sosial fəallıq anlayışının daxil edilməsinin başlıca səbəbi müasir təhsilin xüsusiyyətləri, prinsipləri, vasitələri ilə bağlıdır. Belə ki, müasir təhsil yalnız hafizəyə, intellektə deyil, tələbənin sosial əlaqələr qurmaq bacarığına, qrup yoldaşları ilə münasibətlərində humanist, tolerant, sinergetik yanaşmaya, özünün sosial qrupdakı yerini yalnız pedaqoji ünsiyyət zəminində deyil, şəxsi fəallıq, yüksək səviyyədə sosiallaşma əsasında müəyyənləşdirməyə əsaslanır.

Tələbələrin təlimində idrakın fəallaşdırılması və onların şəxsiyyətinin inkişafında bir sıra qanunauyğunluqlar vardır. Bu qanunauyğunluqlara aşağıdakıları aid etmək olar: öyrənmə və fəallaşma arasındakı əlaqə; idrak fəallığı şəraitində tələbə şəxsiyyətinin formalaşması; idrak fəallığına təsir göstərən informasiyaların, onların işlənməsi və istifadəsi prosesinin tələbələrin dünyagörüşünə təsiri; idrak fəallığı prosesində fərdi (koqnitiv) üslubun yaranması və inkişafı; idrak fəallığı prosesində tələbənin şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafı və s.

Tələbələrdə idrak fəallığı qruplar üzrə müxtəlif cür təzahür edir. Belə ki, tələbə müəllimə diqqətlə qulaq asa, təklif olunan materialı yaza, onun göstərişi ilə sxemləri qura bilər və s. Belə tapşırıqlar fəallıq tələb edir, ancaq onlar təqlidçi xarakter də daşıyır. Tədris fəaliyyətinin bütövlüyü, sistemliliyi və yardımı elementlərlə qurulması şəraitində özünün yerinə yetirdiyi hərəkətlər zəminində tələbələrdə dəyişmələr baş verir. Belə tədris fəaliyyəti həm də onunla xarakterizə olunur ki, onun təşkilinə aid olan vasitələr aralarında sıx əlaqə olub biri-digərini tamamlayır.

Tələbələrin fəallaşdırılması, öz qabiliyyətlərinə görə istiqamətləndirilməsi, kiçik uğurlardan böyük uğurlara doğru fəaliyyət göstərməsi sistemli qaydada yanaşma tələb edir. Bunun üçün hər bir tələbədə, idrakın fəallaşdırılması şərtlərini müəyyənləşdirmək lazım gəlir.

İnsanın fəallığı özünü bir neçə sahədə göstərir: dərk etmə fəallığı, idraki fəallıq, sosial fəallıq, əmək fəallığı və s. Deməli, idrak fəallığı - insanın ümumi fəallıq fenomeninin bir sahəsidir. İdrak fəallığı prosesində insan ağılının ən vacib xassələri iştirak edir. İdrakın fəallaşması dedikdə - insanın ətraf aləm reallıqlarına yalnız bioloji və sosial istiqamətlənməsi deyil, həm də bu reallıqların mahiyyətini dərk etmək üçün daxili və xarici imkanların birləşdirilməsi, iradi say göstərilməsi, cəhd edilməsi başa düşülür.

Şəxsiyyət nəzəriyyəçiləri tərəfindən aparılan tədqiqatlarda idrak fəallığı bütövlükdə şəxsiyyətin xassəsi kimi səciyyələndirilir. Z.Freyd və A.Freyd yeniyetmələrin idrak fəallığını - toplanmış cinsi enerjinin sərf olunması cəhdi; E.Erikson-özünüidentifikasiya tələbatından yaranan axtarıcı fəaliyyət ,

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT.

K.Xomi - daxili həyəcanlara üstün gəlməyə yönələn cəhd ; K.Q.Yunq – arxetipik şüurun fərdin həyatında sosiallaşması prosesində üzlaşdıyı reallıq; A.Adler – natamamlıq hissənin üstünlükmə cəhdi ; A.Bandura və C.Rotter özünümöhkəmləndirmənin mühüm şərti, Q.Ollport, R.Kettel və H.Ayzenk- pozitiv fəaliyyətə yönəlişlik; A.Maslou – motivləşmənin qanunauyğunluğu; C.Kelli – şəxsi konstrukturalara müvafiq qaydada fəaliyyət göstərmək kimi şərh edirlər.

Bu tədqiqatların bir qisminə (Z.Freyd, K.Q.Yunq, K.Xomi) şəxsiyyətin idrak fəallığını (yaratıcılıq potensialını) sosial aləmdə deyil, şəxsiyyətin bioloji quruluşunda axtarmağa yönəlmişdir. Həmin yanaşmalara görə, məsələn, təxəyyül şəxsiyyətin qoruyucu mexanizmdir. Onun funksiyası «mən» və mühit arasındakı konfliktlərin, analızmazlıqların izahına yönəlir. Bu zaman dərkətmə təxəyyülü problemin həllində fəal çıxış edir. O, yaratıcılıq məhsullarında ətraf aləmin özünəməxsus ifadəsini tapır. Təxəyyülün köməyi ilə insan axtarılan (tədqiq olunan) məsələni, ya yaratıcı vasitələrlə, ya da ayrı-ayrı təəssüratlar əsasında mənimsəyir.

İdrak fəallığında ləngimələr yaradan təxəyyülün affektiv vəziyyəti Z.Freyd tərəfindən əhatəli təsvir edilmişdir. Belə ki, Z.Freyd bu prosədə şəxsiyyətin şüuraltı konfliktlərinin təxəyyül və yaratıcılıq prosesində təzahür edən tərəfləri kimi baxır. Onlar bir-birilə anadangəlmə bağlıdırlar. Yaratıcı qavrayışın effekti konflikt zamanı müxtəlif yollarla ifadə olunanlar – sıxışdırılmış emosiyaların dirçəldilməsidir. Deməli, affektiv təxəyyül ziddiyyətli situasiyalarda meydana çıxır. O, bir tərəfdən, hadisələrin mahiyyətinin mənimsənilməsində nizamlayıcı funksiyasını, digər tərəfdən, müdafiə funksiyasını yerinə yetirmiş olur. Müdafiə iki yolla qurulur: birincisi, konfliktli situasiyaların həllinə təsir göstərə biləcək vasitələrə ardıcıl olaraq çoxsaylı sarsıdıcı təsirlər göstərməklə; ikincisi, frustrasiyanı aradan qaldıran təxəyyül situasiyaları yaratmaqla.

Yeni freydistlər də təxəyyülün əsas funksiyasını şəxsiyyətin müdafiəsi, «mən»in qorunması üçün neqativ təəssüratların dəf edilməsinə olan cəhdlə izah edirlər. Bu sahədə Z.Freyd geniş təhlil aparmışdır. A.Adler, K.Yunq, E.Erikson, A.Freyd, E. Frommun tədqiqatlarında da bu problem diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. İzahlara görə, bunlar şüuraltı proseslər vasitəsilə yaranaraq şəxsiyyətin sosial konfliktlərinin həllini təmin etməyə yönəlir.

Bir sıra tədqiqatlarda problemə şəxsiyyətin struktur komponentlərinin inkişafı baxımından yanaşılır. B.H. Əliyev - əqli keyfiyyətlərin formalaşmasında etnik-mədəni amillərin rolu; A.O.Proxorov – təlim prosesində şəxsiyyətin inkişafının başlıca yolu; R.V. Cabbarov - yeniyetmələrdə özünüdərəkətmə prosesinin tərkib hissəsi nöqtəyi-nəzərindən təhlil edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, idrak fəaliyyəti ayrı-ayrı idrak proseslərinin əlaqəli, qanunauyğun şəkildə qurulan qarşılıqlı təsiri yolu ilə tənzimlənir. İdrak fəallığının zəif olması, ya da yüksək aktivliyi bu prosədə iştirak edən ayrı-ayrı idrak prosesinin digərlərindən üstün təbii imkanlara malik olması kimi başa düşülür. Bunlar nəzərə alınaraq təlim zamanı idrak fəallığını şərtləndirən proseslərin psixoloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Tələbələrin idrak fəallığının vacib sahələri olan təfəkkür və təxəyyül prosesləri əvvəlki yaş dövrləri ilə müqayisədə yaratıcı, abstrakt, bərpəedicə istiqamətə yönəlsə də, onların məqsədyönlü qaydada tənzimlənməsinə, inkişaf etdirilməsinə zərurət var. İdrak fəallığının inkişafı prosesində insanın psixoloji funksiyaları sistemə, avtomatik, təsadüfi olaraq baş vermir. Bu funksiyalar xüsusi sistemlə, şəxsiyyətin bütün varlığının məqsədə yönəldilmiş cəhdləri, həvəs və maraqları ilə istiqamətlənir. Öz imkanlarını düzgün götür-qoy edərək onun daha səmərəli tərəflərini fəallaşdırma bilən, fəaliyyətini iradi tənzimləməklə yanaşı, idrakın optimal işini qura bilən tələbə təhsildə nailiyyətlər əldə etməyə qadirdir. Belə tələbələrin psixikası elə qurulmuşdur ki, onlar üçün daxili tarazlığa, harmoniyaya, fiziki və psixi sağlamlığa cəhd etmək xasdır, lakin heç də həmişə bu cəhdlər gözlənilən nəticə verməyir. Bu, insanın özünüdərəkətməsi sayəsində baş verir və koqnitiv sahənin effektiv işinin nəticəsində mümkün olur.

İdrak fəaliyyəti mürəkkəb quruluşa malikdir. İdrak fəaliyyətinin səmərəli qurulması üçün bir sıra komponentlərin səmərəli fəaliyyəti tələb olunur. Burada, həm idrakın təbii quruluşunu əmələ gətirən komponentlərin [(qavrama, yadda saxlama, təfəkkür, təxəyyül, iradə, emosiyalar), qabiliyyətlər (dərkətmə, anlama, mənimsəmə və s.)], həm də sosial inkişaf prosesində formalaşmış şəxsiyyət keyfiyyətlərinin birgə işi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də tələbələrin idrak fəallığından bəhs edərkən məhz bu komponentlərin assosiativ əlaqələri zəminində gedən yaratıcı, dinamik inkişafa yönələn dərkətmə və təbiiqətmə fəaliyyətindən və onun məhsuldar nəticələrindən bəhs etmiş oluruq. Tələbələrin idrak fəallığının psixoloji xüsusiyyətlərinin və onun inkişafına təsir göstərən amillərin geniş tədqiqinə ehtiyac vardır.

İnsanlar özlərinin bioloji quruluşuna, eyni zamanda, beyin hüceyrələrinin mexanizmlərinə uyğun olaraq, ya məhsuldar, ya da qeyri-məhsuldar idrak fəaliyyəti göstərirlər. Bunlarla yanaşı, idrak fəallığı hər bir fərdin şəxsi fəallığı və yaş xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Tələbələrin idrak fəallığını təmin etmək üçün təlim prosesində fəaliyyəti düzgün nizamlamaq, iradi iş nümayiş etdirmək, məhsuldar nəticələrə nail olmaq lazım gəlir. Göstərilən proseslərin necə baş verməsi hazırda pedaqoji sahədə çalışanları maraqlandıran məsələdir. Bu baxımdan tələbələrin idrak fəaliyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərini onun inkişafını şərtləndirən amillərlə qarşılıqlı əlaqədə aydınlaşdırmaq məqsədəuyğundur.

İdrakın fəaliyyətinin strukturunda duran komponentlər çoxdur. Q.Qeşinq, C.Bruner, J.Piaye, L.S.Viqotski, S.L.Rubinşteyn, A.S.Zaporojes və b. tədqiqedicə fəaliyyət zamanı yeni biliklərin mənimsənilməsində təəvvürlərin, təəssüratların və perseptiv qavrayışın rolunu önə çəkirlər.

Bu sahədə diqqət yetirilməli olan məsələlərdən ən birincisi – sensor-perseptiv proseslərdir. Belə ki, idrak fəaliyyətində məhsuldarlığın səviyyəsi duyğular və ona qarşı refleksiyanın intensivliyindən çox asılıdır. Hərəkəti və əqli fəallıq zamanı sensor proseslərin adekvat formalarını yaratmaqda yalnız şüur deyil, beyin kötyündə proqramlaşmış xüsusi sahələr də cavabdehlik daşıyır. Bu baxımdan təəvvürlər və təəssüratlar əsas amillərdən hesab olunur. Təəvvürlərdə keçmiş hissələrin izlərini saxlamaq qabiliyyəti də var. Bu qabiliyyət təəssüratlar, eləcə də tanıma üçün xasdır. Son nəticədə təfəkkür proseslərinə, xüsusilə müqayisə və təhlilə material verən bu qabiliyyət nə qədər güclüdürsə idrak fəaliyyəti daha məhsuldar olur. Təəvvürlər, eyni zamanda, intellektual hissələrin və emosiyaların əmələ gəlməsində, inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tələbələrin təfəkkürü daha fəal xarakter daşıdığından bu yaşda onlardan təlim prosesində daha artıq müstəqillik tələb edilir. “Bu iş dərsin daha fəal olmasını, tələbələrin ağına qida verməsini, fərdi materialların düşündürücü olmasını, əqli gərginlik tələb etməsini zəruri edir.

İdrak fəallığında əsas yük ümumilikdə koqnitiv proseslərin: hafizənin mücərrəd və məntiqi təfəkkürün, təxəyyülün, hiss və emosiyaların üzərinə düşür. S.L.Rubinşteyn idrak fəallığının stimullarından biri kimi mücərrəd təfəkkürün praktik təfəkkürlə qarşılıqlı əlaqəsini görərək qeyd edir ki, idrak fəaliyyətində istər mücərrəd təfəkkür, istərsə də yaratıcı təxəyyül ayrılıqda inkişaf etmir. Bu inkişaf əqli proseslərdə fəal iştirak edən digər çoxsaylı komponentlərlə birgə psixi inkişafda baş verir. Hər bir yeni vərdiş yiyələnmə praktik fəaliyyət tələb etdiyindən bu prosədə sensor-perseptiv mexanizmlərlə yanaşı hissi-emosional, şüuraltı amillər (intuisiya, insintlər) də qoşulur.

L.S.Viqotskinin nöqtəyi-nəzərində də idrak fəallığı yalnız təfəkkürlə bağlı deyil. Onun əsasında həm də təxəyyül durur. Təxəyyül elə idrak prosesidir ki, o həm dərkətməyə qədər, həm də dərkətmədən sonra hər iki tərəfdə fəal iştirak edir. Təxəyyülün köməyi ilə tələbə fikirləri, anlayışları,

sxemləri ya ayrı-ayrı təəssüratlar, ya da yaradıcı vasitələrlə mənimsəyir. Bu zaman təxəyyülün fəallaşması zəruridir, lakin bunu təxəyyülün affektiv vəziyyəti ilə eyniləşdirmək olmaz.

Təxəyyülün affektiv vəziyyəti Z.Freyd tərəfindən əhatəli təsvir edilir. Belə ki, Z.Freyd bu prosesə şəxsiyyətin şüuraltı konfliktlərinin təxəyyül və yaradıcılıq prosesində təzahür edən tərəfləri kimi baxır. Onlar bir-birilə anadangəlmə bağlıdır. Yaradıcı qavrayışın effekti konflikt zamanı müxtəlif yollarla ifadə olunur – sıxışdırılmış emosiyaların dirçəldilməsidir. Deməli, affektiv təxəyyül ziddiyyətli situasiyalarda meydana çıxır. O, bir tərəfdən, hadisələrin mahiyyətinin mənimsənilməsində nizamlayıcı funksiyasını, digər tərəfdən, müdafiə funksiyasını yerinə yetirmiş olur.

İdrak fəallığı zamanı subyektin həm daxili, həm də xarici imkanları məqsədyönlü fəaliyyətə istiqamətlənir. Belə fəaliyyətdə göstərilən imkanlar fəaliyyətin motivlərinə, qarşıya qoyulmuş məqsədə tabe olmalı, onlara xidmət etməlidir. Yəni, burada əsas məsələ emosiyaları normal tənzimləməklə fəaliyyəti yaradıcı istiqamətə yönəltməkdir. Əks halda idrak fəaliyyətinin nəticələri ciddi əhəmiyyət kəsb etmir. Möhkəm assosiativ əlaqələrlə tənzimlənən idrak fəaliyyəti yeni söz və hərəkət assosiasiyaların, yeni vərdişlərin, bacarıqların yaranmasını təmin edir.

İdrak fəaliyyətində yeni vərdişləri mənimsəməklə qarşıya çıxan çətinlikləri üstələmək mümkündür. Bunun üçün iradəyə zərurət yaranır. İdrak fəaliyyətində iradə aparıcı olduqda yeni vərdişlər ətrafında assosiasiyalar əmələ gəlir. "İrədi keyfiyyətlər çox və müxtəlifdir...Təşəbbüskarlıq, mütəşəkkillik, müstəqillik, qətiyyət, təkidlilik, işgüzarlıq, cəsarət...irədi keyfiyyətlərdir...Təcrübə, həmçinin ali məktəblilərlə aparılan müsahibələr göstərir ki, gənclərimizin əksəriyyəti mətin iradəyə üstünlük verib onu özlərində tərbiyə etməyə səy göstərirlər. Bacarıqlı tələbə öz fikirlərini bir axara yönəldəndə yalnız diqqət cəmləşmir, iradə də bu prosesi müşayiət edir. Onun enerjisi təsəvvürlərin ilkin gedişi ilə birləşərək yeni axtarışa doğru yönəlir. Bu zaman informasiyaların mənimsənilməsi da asanlaşır.

Bir çox pedaqoqların işi müasir şəraitdə tədris prosesinin aktivləşməsi probleminə həsr edilmişdir. Müasir pedaqogikada idrak maraqlarının səviyyəsinin artımına imkan yaradan, tələbənin intellektual qabiliyyətlərini inkişaf etdirən bir çox müxtəlif metodika hazırlanmışdır.

Pedaqoji praktikada idrak fəaliyyətini aktivləşdirmək üçün müxtəlif vollarından istifadə olunur, onların arasında əsasları tələbələrin fəaliyyəti və müstəqilliyini stimullandıran vəziyyətlərin, formaların, metodların, tədris vasitələrinin müxtəlifliyi, bu cür kombinasiyaların seçilməsidir. Tələbələrin bilik fəaliyyətinin formalaşdırılmasının əsas şərtləri dərslərin məzmunu və təşkilidir. Dərsdə seçiləcək və istifadə ediləcək texnika vasitəsilə düşünməyi öyrədən müəllim onları mövzunu maraqlandıрмаq və saxlamaq qabiliyyəti baxımından qiymətləndirməlidir. Müasir təhsil və tərbiyə prosesinin tələbləri dərsdə əyani vəsaitlərin və texniki vasitələrin möhkəm tətbiqinə cavab verir. Hər tədris alətinin didaktik funksionalları, öz istifadə imkanları var. Müəllimin sözü vaxsı düşünülmüş vizual görüntüyə malikdirsə, müxtəlif vasitələr kömək edərsə, dərs hər bir şagird üçün canlı və maraqlı olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ə.S.Bayramov. Ə.Ə.Əlizadə «Psixologiya». Bakı: 2012
2. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.
3. Mehrafov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007, 447 s.
4. Большая энциклопедия психологических тестов. М.: Эксмо, 2007, 414 с.
5. Брунер Д. Психология познания, М. Прогресс, 1977, 247 с.
6. Исследование развития познавательной деятельности. Перевод М.И. Лисиной. М.: Педагогика, 1971, с. 17-99.
7. Зинченко В. П. Искусственный интеллект – глазами психолога // Популярная психология. Хрестоматия. М.: Просвещение, 1990, с. 295-299.
8. Маслоу А. Гуманистическое направление в теории личности// Теории личности. М.- Санкт-Петербург: Питер, 1997, с. 479-528.
9. Петровский А.В., Ярошевский М.Т. Основы теоретической психологии. М.: УН, ФРА, 1998, 329 с.

Açar sözlər. İdrak, şəxsiyyət, özünügerçəkləşdirmə, özünüdərkətmə, özünü aktualaşdırma, motivasiya, spontan, intensiv, cəmiyyət, psixologiya, qavrayış, yaradıcılıq, təfəkkür, təxəyyül, qabiliyyət, emosiya, təsəvvür, müstəqillik, didaktik, vizual, cəmiyyət

Xülasə

Müasir şəraitdə şəxsiyyətin ümumi fəallıq səviyyəsinin artırılması cəmiyyətin sürətli inkişafı fonunda günün başlıca tələblərindən birinə çevrilmişdir. İdrak fəallığının artırılması şəxsiyyətin standart olmayan situasiyalarda qarşıya çıxan maneələrin intensiv aradan qaldırılması məqalədə geniş öyrənilmişdir. İnsanın gerçəkliyi və özünü, situasiyanı hərtərəfli dərk etməsi, müxtəlif vərdişlərin formalaşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb etməsi bu məqalədə öz əksini tapmışdır. Məqalədə idrak fəaliyyəti zamanı tələbənin yeni materialı dərk etməsi onun mənimsəmə imkanları xüsusi olaraq müəyyən edilir. Bu baxımdan idrak fəaliyyətinin mənimsəmənin keyfiyyəti ilə şərtlənməsi məqalədə göstərilir. Eyni zamanda məqalədə idrak fəaliyyətində mühüm məsələ olan informasiyanın əlaqəli şəkildə öyrənilməsi və mənimsənilməsi tədqiq edilir. Eləcə də mənimsənilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin keyfiyyəti idrak fəallığına yeni zəmin yaradır.

Məqalədə idrak fəallığının tədqiqində çox zaman diqqət mərkəzindən kənar qalmış bu komponentləri idrak fəallığının emosiya və hisslərlə qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Yəni, idrak fəaliyyəti və emosional inkişaf arasındakı qarşılıqlı təsirin xüsusiyyətləri və problemlə bağlı olaraq araşdırılmalı olan məsələlər məqalədə öyrənilmişdir. Eyni zamanda tələbələrin təlimində idrakın fəallaşdırılması və onların şəxsiyyətinin inkişafında rolu araşdırılmışdır.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva